

MƏMMƏDOVA İLHAMƏ
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
E-mail: ilhama_m@rambler.ru

XIX - XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ TƏBRİZ ŞƏHƏRİNİN MƏSCİDLƏRİ (tarixi-etnoqrafik tədqiqat)

Açar sözlər: Azərbaycan, Təbriz, İslam, məscid, məhəllə

Key words: Azerbaijan, Tebriz, Islam, mosque, quarter

Ключевые слова: Азербайджан, Тебриз, Ислам, мечеть, квартал

Müsəlman dünyasının möhtəşəm tarixi abidələri siyahısında dini tikililər daha çox səciyyəvidir. Məscid, mədrəsə, xanəgah, türbə, ziyarətqah və ya pirlər və s. İslam memarlığının qabaqcıl nümunələridir. Cəmiyyətin hərtərəfli formalaşmasında mürəkkəb və çoxsaylı funksiya yerinə yetirən məscidlər dini memarlıq abidələri arasında daha önəmli yer tutur. Orta əsrlərdə məscidlər təkcə ibadət üçün nəzərdə tutulmur, onlar həm də insanları birləşdirən, xalqı milli vəhdətə aparan, cəmiyyətdə təhsil, təlim-tərbiyə, nizam-intizam yaradılmasında vacib məkan hesab olunur, siyasi-ideoloji, sosial-iqtisadi mərkəz rolunu oynayır.

Orta əsrlərdə məhəllə, kənd və came məscidləri qohumluq, qonşuluq münasibətləri sistemini möhkəmləndirmək, insanlararası qarşılıqlı yardımlaşma təsisatını artırmaq işini öz üzərinə götürürdü. Burada dini mərasimlərin keçirilməsi ilə yanaşı, dövlət əhəmiyyətli məsələlər müzakirə olunur, şəhər və kənd icmalarının özlərinin əsrlər boyu yaradıb-yaşatdığı adi hüquq normaları qorunub saxlanırdı. XIX əsrdə yaşamış tarixçi hətta məsciddə toplanan müsəlmanları məzəmmət edərək yazır ki, Təbriz ağsaqqallarının məclisdə ağac əkməkdən, kəhriz çəkdirməkdən, taxılın və badamın qiymətindən, ticarətdən başqa söhbətləri yoxdur. Onlar heç vaxt Allahdan və peyğəmbərdən söz açmırlar. (1, s.113) Bu fakt onu göstərir ki, xalq sosial problemləri və ictimai-iqtisadi məsələləri məhz məsciddə həll edirdi. Məscid insanları maarifləndirən yer sayılır, xarici mədəni-siyasi əlaqələrin inkişafında önəmli yer tuturdu.

Azərbaycan ərazisində məscidlərin tikilməyə başlaması İslamın bu bölgədə yayılmasının ilkin mərhələlərində baş vermişdi. Göstərilən vaxtda Ərdəbil, Marağa, Urmiyə, Bərdə, Şamaxı, Gəncə, Naxçıvan və digər şəhərlərdə müsəlmanların ilk ibadət məkanları təsis olunmuşdu. Qeyd edək ki, Təbriz şəhəri İslam dininin Asiya qitəsinə yayılmasında mühüm rol oynamışdır. Məhz, təbrizli şeyx Hind okeanındakı Maldiv adalarına İslamı gətirmiş və burada məscid tikdirmişdir. Maldiv adalarının paytaxtı Maledəki Came məscidinin divarındakı kitabənin 2-3-cü sətirində yazılmışdır: “Əbül Bərəkət Yusif əl-Təbrizi bu ölkəyə gəldi və onun himayəsi ilə 548-ci ilin rəbülaxir ayında (1153 miladi) sultan müsəlman oldu”. (2, s.222)

Məscid-ziyarətqah komplekslərinin memarlıq quruluşunda bütün Müsəlman Şərqi üçün xarakterik bir sıra ümumi cəhətlər vardı: məscidlərin minarələri, dəstəmaz otağı, ibadət otağı, zaviyəsi, xanəgahı, həyəti, xarici görkəmində isə əksəriyyətinin əsasən, üç rəngdə (göy, ağ, sarı) kaşı ilə örtülməsi və s. Onların inşa edildiyi məkan ağsaqqallar, dövlət xadimləri tərəfindən müəyyənləşdirilirdi. Orta əsrlərdə məscidlər inşası əhalinin daha çox sıx məskunlaşdığı yerlərdə, əsasən bazarın yaxınlığında nəzərdə tutulur, üzü Kəbəyə doğru günbəzli və minarəli üslubda tikilirdi. Daxili divarında mehrab, yanında isə din xadimlərinin əyləşdiyi minbər qurulurdu. Ruhani alimlər (üləmələr), təriqət üzvləri adətən zaviyələrdə qalır, burada öz müridlə-

rinə dini təlimlər keçirdilər. Xanəgah müridlərin yaşadığı, eləcə də uzaq yoldan gələn qərib insanların gecələdiyi yer idi. Məscidlərin həyətində ölüxanalar da fəaliyyət göstərirdi. Bəzi ailələr rəhmətə gedən üzvünün öz mənzilində, bir çoxları isə məsciddə yuyulmasını üstün tuturdular. Bunun üçün ölüxanalarda mürdəşirlər (ölüyuyan) işləyir, islam qaydalarına müvafiq rituallar icra edirdilər.

Məscidlərin idarə olunmasında əsasən dini təhsil alan, şəriət qayda-qanunlarını mükəmməl bilən şəxslər mühüm rol oynayırdılar. Məscidlərin nəzdində mədrəsələr də fəaliyyət göstərirdi. Burada kamil müdərrişlər çalışır, onlar Quran oxumağı, şəriət qayda-qanunlarını tədris edirdilər. Bundan başqa, məscidlərdə ədəbiyyat, fiqh (hüquq), qismən də tibb elmi keçilirdi. Divarlarında olan kitab rəfləri buranın qiraətxana rolunu da əks etdirirdi.

Məscidin qapısı heç vaxt bağlı olmazdı. Oraya gələn hər bir müsəlman mütləq qüsl almalı, sakral (pək) vəziyyətdə olmalı idi. Analıq halında olan qadınlar məscidə gedə bilməzdilər. Həyətində olan hovuzlar təmizliyə xidmət edirdi. İçəri daxil olmaq üçün mütləq yuyunmaq və ayaqqabıları çıxarmaq lazım gəlirdi. Bu hal Avropa və Müsəlman Şərqi ayıran xüsusiyyətlərdəndir. Qərblə digər mədəni fərq isə dini ibadətgahların çox sadə olması, divarlarında heç bir şəkil deyil, əsasən Quran ayələri, dini mövzular və tikilinin inşa tarixinin yazılmasıdır. Ümumazərbaycan məscidləri adətən, yaş suvaq, daş, yaxud ağac üzərində bədii oyma, kərpic və ya daş hörgüdə əmələ gələn naxışlar, şirli keramika, instruksiya və divar rəsmləri ilə bəzədilirdi. (3, s.529) Təbriz memarlığında əsas inşaat materialı bişmiş kərpic olduğundan əksər məscidlər də bununla tikilirdi.

Yarandığı gündən indiyədək mühafizəkar qalan İslam qanunlarına görə, müsəlmanları namaza səsləmək üçün hər gün 5 kərə məscidin minbərindən uca səslə Azan oxunurdu. Namaz başlamazdan əvvəl müsəlmanlar dəstəmaz almaqdan ötrü məscidin həyətində yerləşən abdest otağına gedirdilər. Qadın və kişilər ayrı-ayrı otaqlarda ibadət edirdilər. Lakin bəzi hallarda, əsasən mərasimlər zamanı sahəsi kiçik olan məscidlərdə bu ənənə pozulurdu. Bu zaman kişilər öndə, qadınlar isə onların arxasında namaz qılırdılar.

Məsciddə bir sıra dini ayinlər (Aşura, Ramazan, Qurban, Mövlud bayramları, müqəddəslərin doğum və ölüm tarixlərinin qeyd olunması və s. ilə əlaqədar tədbirlər), eləcə də adət-ənənələr (şəhərin adlı-sanlı möminlərinin yas mərasimləri, çillə kəsmək və s.) həyata keçirilirdi. Nəziri qəbul olanlar burada ehsan verir, su, şərbət, halva və s. paylayırdı. Bəzən isə imkanlı şəxslər tərəfindən buraya xalça, çilçıraq, qəndil və s. bağışlanırdı.

Müharibələr vaxtı məscidlər atəşə tutulmazdı. Orta əsrlərin yadigarı olan tarixi məscidlər digər ictimai tikililərdən fərqli olaraq hər zaman həm dövlət, həm də əhali tərəfindən möhkəm qorunardı. Bu işlər vəqf və nəzirlər hesabına olsa da, məscidlərin təmir-bərpaşında, eləcə də təmizlik işlərində el-oba da iməciliklər keçirib əlindən gələni əsirgəməzdi.

“Allahın evi” bütün tarixi mərhələlərdə vergi immunitetinə malik idi. İslamın yayıldığı zamanlarda olduğu kimi, tədqiq etdiyimiz dövrdə də məscidlər yüksək siyasi-hüquqi, məhkəmə statusunu qoruyub saxlayırdılar. Mənbələrdən aldığımız məlumata görə, Səlcuq sultanı Toğrulun vəziri hər həftənin bazar və çərşənbə günü şəhərin qazısı və ağsaqqalları ilə birgə camaatın şikayətlərini dinləyir, bazar ertəsi və cümə axşamında isə məsciddə onun hökmü oxunurdu. (4, s.447) Məlumdur ki, orta əsrlərdə din xadimləri (qazılar) məhkəmə funksiyasını icra edirdilər. Kəbin-talaq məsələləri də onların ixtiyarında olurdu. Şəriət məhkəmələrinin qalığı olaraq Qacarlar zamanında məscidlər məhkəmə işləri ilə ciddi əlaqəli idilər. Bu dövrdə məscid və dini ziyarətgahlarda “bəstə oturmaq” adəti geniş yayılmışdı. Belə ki, hər bir təqşirləndirilən şəxs əgər məscidlərə pənah aparır və oradan çıxmırdısa, dövlət adamlarının onu

həbs etməyə səlahiyyəti çatmırdı. Xatırladaq ki, dini adətlərdən qaynaqlanan “bəstə oturmaq” 1849-cu ildə Nəsrəddin şah Qacar (1848-96) tərəfindən rəsmən qadağan olunmuşdu. (5, s.146). Buna baxmayaraq, Məşrutə hərəkatının (1905-11) ilkin mərhələsində azadlıq tərəfdarları məscidlərdə “bəstə oturmaq”la öz etirazlarını bildirmişdilər.

XIX əsrdə Təbriz Qacarlar imperiyasının vacib iqtisadi, inzibati, siyasi mərkəzi, vəliəhdneşin olduğundan burada mədəni həyat canlanmaqda idi. Zəlzələlər və müharibələr nəticəsində şəhərin dağılmış tarixi binalarının bəhs olunan dövrdə təmiri ilə yanaşı, burada yeni məscidlər də inşa edilirdi. İslam memarlığının şah əsərlərindən olan Əlişah məscidi (Ərk qalası) (1338-45) və Göy məscid (1465) kimi tarixi abidələr bu günlərdə Təbrizin nadir incilərindəndir. Nəsrəddin şah Qacarin dövründə Təbrizin ictimai binalarının statistikasını verən mənbədə şəhərin 215 sayda məscidin əvvəlki və müasir adı, yerləşdiyi ərazi, eləcə də hazırda istifadədə olub-olmamağı cədvəl şəklində göstərilmişdir. (6, s.54-64)

Həsən Padşah məscidi Ağqoyunlu Uzun Həsənin fərmanı ilə inşa olunmuşdur. O, vəsiyyətnaməsində qeyd edir ki, bu iş onun ölümündən sonra davam etdirilsin. Məscidin əsası 1419-cu ildə (h.q 822) ildə qoyulmuşdur. Sultan Yaqub hakimiyyətə yiyələndikdən sonra da tikinti dayandırılmır. (7, s.188) Bu barədə maraqlı bir rəvayət də yaranmışdır ki, Uzun Həsən xəstələnərkən ailəsinin hüzurunda özünə yaxın bildiyi dərviş Qasımı yanına çağırtdırır. Məyus halda etiraf edir ki, hakimiyyəti dövründə böyük səhvə yol verib, özü üçün nə məqbərə, nə zaviyə, nə də məscid tikdirib. O, dərvişə bildirir ki, qəbrimin üstündə zaviyə və məscidin inşasını sənə tapşırıram, məni daima xeyir və ehsanla yad et. Beləliklə, sultanın vəfatından sonra dərviş vəsiyyətin həyata keçməsinə böyük təşəbbüs göstərir. Məscidin təməli qoyulan gün böyük hazırlıq işləri görülür, qazılar, üləmələr və kasıblara ehsan süfrəsi açılır. Sahibabad meydanının yaxınlığında tikilən dini kompleks (buraya məscid, mədrəsə, xanəgah, hətta kəhriz də daxil idi) xalq arasında “Nəsriyyə” adı ilə tanınır.

Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, Həsən Padşah məscidi Şərq memarlığının şah əsərlərindən biri olmuşdur. Onun günbəzləri kaşı ilə örtülmüş, dörd tərəfdən divarları nəbati və həndəsi naxışlarla bəzədilmişdi. Qapı və pəncərələrin üstündə suls xətti ilə yazılmış kitabələr vardı. Qapının üzərində iki göz ölçüsündə müəllifi Əlaəddin olan kitabə mövcud idi. Həmin şəxs Şah Təhmasib dövrünün məşhur xəttatlarından olduğu ehtimala görə, məscidin əsası Səfəvilər dövründə qoyulmuş, zəlzələdən viran olduqdan sonra yenidən bərpa olunmuşdur. (1, s.111) Lakin digər tərəfdən isə düşünmək olar ki, qədimi kitabə yeni tikiliyə sonradan da əlavə oluna bilər.

Hicri-qəməri tarixi ilə 920-ci ilin Rəcəb ayının 16-da (miladi 1514-cü il) Çaldıran döyüşündən sonra Təbrizə daxil olan Sultan Səlim üləmələrin müşayiəti ilə məhz Həsən Padşah məscidində namaz qılmışdır. (8, s.7) Görünür, dövrün siyasi atmosferinə uyğun olaraq, bu məsələdə sünni və şiə kimi məzhəb fərqlilikləri əsas rol oynamışdır. Ümumiyyətlə, səfəvilər dövründən əvvəl tikilmiş bütün məscidlər əhalinin düşüncəsində sünni məscidləri olaraq hifz olunmuşdu.

Həsən Padşah məscidini öz gözləri ilə görən E.Çələbi onun geniş təsvirini vermişdir: “Mehrab və minbəri, azanverən yeri incə əl işinin misilsiz nümunəsi olub, heç kəs oraya əl vurmağa cürət etmir. Dörd çevrəsində olan pəncərələr dəmirçi əli, Nəcəf daşları ilə başdan-başa bəzədilmiş və parıldadılmışdır. Cənuba doğru qapısının dörd tərəfində olan və cürbəcür gözəl xətlərlə yazılmış kitabələri, yonma naxışları, şəbəkələri və Rum üslubundakı naxışlarının hər biri insanı məftun edir... Mehrabın iki tərəfindəki sarı rəngdə olan gözəl daş parçası

vardır ki, hər biri İran və Turan xəracına dəyər, onlar sanki kəhrəbadır. Başqa ölkələrdə bunların bənzəri yoxdur". (9, s.22)

Bu bina Təbrizin əksər tarixi məscidləri, o cümlədən Göy məsciddən də böyük olmuş, lakin sonuncunun tükənməz gözəlliyi, nəfis və incə ornamentləri məhz onu dillər əzbərinə çevirmişdi.

Came məscidinin inşa tarixi dəqiq məlum deyil. Lakin mənbələrə nəzər salsaq, binanın əsasının təqribən hicri IV əsrdə qoyulduğunu ehtimal etmək olar. Onun tikintisi fasilələrlə davam etmiş, zaman-zaman yeni tikililər əlavə edilmiş və dəfələrlə təmir olunmuşdur. Təbriz comesi bazarın arxasında, Talibiyə mədrəsəsinin yaxınlığında yerləşir. Bəhs edilən dövrdə binanı şəxsən müşahidə edən tarixçi Nadir Mirzə yazır: "Burada üç məscid vardı, onlardan biri çox qədim tarixə malikdir, banisi və tikilmə vaxtı məlum deyil. Bu məscidin tağları qısa olduğundan təbrizlilər onu "Əlçaq məçid" adlandırırlar. Bu məsciddə günorta namazı qılınır. Cümə məscidinin yanında digər bir tarixi məscidin təməli Molla Məhəmməd Mamaqaninin müridləri tərəfindən qoyulmuşdur. Bu məscid 40 tünd göy rəngdə sütunlarla tikilmişdir. Burada daha yeni bir məscid isə Molla Məhəmmədhəsən Pişnamaz adı ilə məşhurdur". (1, s.107)

Came məscidi qərbdən Hücətül-islam məscidi, şərqdən isə Alçaq məscid və Mirzə İsmayıl xalaoğlu məscidlərinin əhatəsində yerləşirdi. İki daş kitabəsi qalmışdır. Onlardan biri şimal qapısının üzərində həkk olunan Səfəvi şahı Sultan Hüseynin 1694-cü ildə (h.q 1106) tarixində verdiyi fərmandır. Digəri isə camenin içində qərb tağlarının birində şah Təhmasibin gördüyü yuxu ilə əlaqədar yazılan kitabədir. (10, s.270-278)

Sadə və bəzəksiz tikilən Came məscidi Təbrizin digər maddi mədəniyyət nümunələri kimi dağıdıcı zəlzələlərdən dərin fəsadlar almışdır. Abidə XVIII əsrdə Hüseynqulu xan Dünbülünün göstərişi ilə yenidən bərpa edilmişdir. Hər iki tərəfində qadınların ibadəti üçün kiçik hücrələr də tikilmişdir. Məscidin uzunluğu cənubdan şimala 64 m, şərqdən qərbə 15 m-ə bərabər idi. (10, s.206) İki giriş qapısından biri şərq tərəfdən küçəyə, digəri isə həyətdən dəhlizə, oradan da şəbistana (dərviş və qərblərin gecələdiyi, dini ayinlər icra olunan yer) açılırdı. Əsas inşaat materialı gəc və kərpic olmuş, kaşı və digər qiymətli daşlardan istifadə olunmamışdır. Divarlarda gəc üzərində bəzi Quran ayələri həkk edilmişdir. Mehrabın üstündə nəstəliq xətti ilə "La ilahə illallah, Məhəmmədin Rəsullah, Əli Əsədullah və Vəliyullah" kəlmələri yazılmışdır. (11, s.207)

Ustad-şagird məscidi Məhad Mehin (Miyar-Miyar) məhəlləsində yerləşirdi. Təbriz sakinləri arasında yayılan rəvayətə görə, bu əzəmətli məscid bir nəfər usta və onun şagirdinin fasiləsiz əməyi nəticəsində ərsəyə gəlmişdir. Lakin zənnimizcə, bu inandırıcı sayıla bilməz.

Tarixi mənbələrdə məscidin Hülakü xanın nəslindən olan Əlaəddin ləqəbli Kiçik Şeyx Həsən tərəfindən tikdirildiyi göstərilir və "Əlaiyyə" adı ilə adlandırılır. (1, s.108) Bəzi mənbələrdə isə məscidin banisinin Hülakü xanın nəvəsi Süleyman xan olduğu, 1339-cu ildə (h.q 740) tikildiyi göstərilir və tarixi abidə "Süleymaniyyə" adı ilə təqdim edilir. (12, s.2004) Məscidin binası islamın ilk illərində salınan dini obyektlərə bənzədiyindən bəzi tədqiqatçılar hesab edir ki, qədim dövrdən mövcud olan abidənin xarabalıqları Hülakilər zamanında bərpa edilmişdir. (13, s.264) Sonralar zəlzələ nəticəsində viran qalmış, vəliəhd Abbas Mirzənin təşəbbüsü ilə yenidən təmir olunmuşdur. Bu zaman Miyar-Miyar əhli də tikintidə könüllü iştirak etmişlər. Camaatın dediyinə görə, hər il məhəllə sakinlərinin imam Hüseynin şərəfinə verdiyi "imam əzadarlığı" bu məsciddə keçirilirdi.

Məscidin imamı təbrizlilərin qabaqcıl üləmalarından olan Hacı Mirzə Təbatəbainin vəfatından sonra bina baxımsız hala düşmüş, ondan yalnız günbəz və divarlar qalmışdır. Uzun

illər xarabazara çevrilən məscid 1878-ci ildə (h.q 1295) Mirzə Məhəmməd Qaracadağının başçılığı ilə əyanlar, tacirlər və hökumət adamlarından toplanan vəsait hesabına təmir olunmuş, hətta həyətinə böyük bir hovuz da tikilmişdir. (13, s.265) İnşaatda mərmər və kaşdan demək olar ki, heç istifadə edilməmişdir.

Kitabələrin xəttatı Təbrizin bacarıqlı sənətkarı Xacə Abdulla Seyrəfi olmuşdur. O, Təbrizdə bir çox məşhur abidələrin — Rəb-e Rəşidi, Qiyasiyyə, Dəməşqiyyə və s. xəttatı idi. Ustad-şagird məscidinin kitabələrin bir qisminin müəllifi isə onun şagirdi idi. (12, 264) Məhz buna görə də, məscid bu adla adlandırılmışdır.

Sahib-ül Əmr məscidi Mehranrud çayının şimal hissəsində Sahib-ül Əmr meydanında tikilmişdir. Dini kompleks məscid, imamzadə və mədrəsəni əhatə edirdi. Binaanın banisi Səfəvi şahı Təhmasib (1524-1576) olmuşdur. Hazırda məscid günbəz və iki minarəyə malikdir. Dəhlizin girişində Şah Təhmasibin zamanından qalma iki mərmər tağ da mövcuddur. (10, s.96)

Ziyarət olunan yer dəmir şəbəkə ilə əhatələnmişdir. Oraya qorxu ucbatından və ya hörmət əlaməti olaraq heç kəs daxil olmağa cürət etmir. Xalq inancına görə, şüblərin qeybə çəkilən 12-ci imamı Mehdi Sahibi-Zamanın nəzəri bu məscidin torpağındadır.

1635-ci ildə (h.q 1045) sultan Muradın hücumu zamanı ciddi zərər almış, sonralar salamat qalan mərmər daşlarından istifadə edilərək yenidən tikilmişdir. (14, s.77) Bina 1779-cu il (h.q 1193) zəlzələsindən də ciddi zərər görmüş və 1893-cü ildə (h.q 1208) “Batmanqılınc” ləqəbli Cəfərqulu xan Dünbülü tərəfindən bərpa edilmişdir. O, günbəzin ətrafında üzü qibləyə doğru yaraşlıq bina tikdirmiş, rus səfirliyinin mütərcimi işləyən Mirzə Əli Əkbər xan isə dəhliz və otaqları ayna ilə bəzəmişdi. Təmirdən sonra burada hazırda “Əkbəriyyə” adı ilə məşhur olan mədrəsə də açılmışdır. (15, s.20)

Mənbələrdə məscidlə bağlı maraqlı xalq inanclarına da rast gəlmək olar: Bir gün Sahib-ül Əmr meydanında bir qəssab inək kəsmək istəyir, lakin inək onun əlindən çıxaraq məqbərəyə tərəf qaçır. Qəssab inəyin boynunu iplə bağlayıb onu aparmaq istədikdə heyvan hücumu keçərək sahibini yıxır. Qəssab dərhal dünyasını dəyişir. Bu zaman camaat salavat çəkir və bu hadisəni möcüzə kimi qəbul edirlər. Bazar sanki bayram mərasimi kimi bir ay müddətinə bəzədilir. Beləliklə də, sakinlər Təbrizi “Sahib-ül Əmr”, yəni “əmr sahibi”, “müstəqil” saymağa başlayır və özlərini vergidən azad hesab edirlər. İnəyi Mirfəttahın evinə aparırlar və adamlar dəstə-dəstə ziyarətinə gedib onun dırnağını öpmək şərəfinə nəzir verirlər. Bir ay ərzində inəyin bədənində bircə tük də qalmır, hamısı təberrük kimi qoparılır. Məscidin səs-sorağı ətraf yerlərə də yayılır, bütün otaq və hücrələrinə şikəst adamlar axışırlar. Hər gün bir möcüzənin baş verməsi haqqında şayiələr yaranır. Böyük şəxsiyyətlər məscidə pərdə, xalça, qab-qacaq, ingilis konsulu isə çilçiraq göndərir. Bir gün təsadüfən inək ölür, amma avam camaat hələ də bu əhvalatdan varlanan fırıldaqçı hay-küyçülərə inanmaqda davam edirdi. (1, s.111) Bu hadisə ilə bağlı hətta Təbrizin baş axundu Hacı Mirzə Məhəmmədbağır fitva verir ki, hər kəs Sahib-ül Əmr məscidinin ətrafında badə içsə, qumar oynasa və ya çalib-oynasa o, edam ediləcəkdir. (5, s.138) Lakin bəzi hakim dairələr isə bu işin ingilis təxribatı olduğundan əmin idilər.

Sahib-ül Əmr məscidinin tarixçəsi ilə bağlı olan bu əhvalat təbrizlilərin islami dəyərlərlə yanaşı, fəvqəltəbii qüvvələrə olan güclü inamını, sadələvhlüyünü, fantastik mənəvi düşüncələrinin zənginliyini bir daha sübut edir.

Xəzinə məscidi, Qızılı məscid və ya Hacı Mirzə Yusif ağa məscidi XIX əsrin son rübündə Hacı Mirzə Yusif Təbətəbainin rəhbərliyi və bir qrup imanlı tacir və tavanalı şəxslərin köməkliyi ilə tikilmişdir. (1, s.114) Təxminən 24 m uzunluğu, 20 m eni olan, 12 daş sü-

tuna və 20 günbəzə malik məscidin əsas inşa materialı bişmiş kərpic olmuşdur. Hazırda Təbrizin tarixi və abad məscidlərindən biridir.

Maraqlı bir əhvalat da danışılır ki, məscidin bünövrəsi qoyulan zaman torpaqdan qızıl və gümüşlə dolu iki küp tapılır. Ətrafda yaşayan əhali və fəhlələr tapıntıyı qarət edirlər. Divan fərraşları xəzinənin qalıqlarını toplayaraq vəliəhdin hüzuruna gətirirlər. Vəliəhd isə qızılları məscidin tikintisi üçün Mirzə Yusifə tapşırır. Qızıl və gümüşün xalis çəkisi 7 batman 1000 misqal təşkil edirdi. Sikkələr müxtəlif olsa da, əksəriyyəti Səlcuq sultanlarının (Keykavus, Keyqubad) adına kəsilənlər idi. (1, s.114) Elə bu səbəbdən də məscid bu günlərə kimi təbrizlilərin dilində “Xəzinə” və ya “Qızıllı məçid” adı ilə məlumdur.

İmam Cümə məscidinin (Yaşıl məscid) sütunları yaşıl rəngdə olduğundan xalq arasında “Yaşıl məçid” adı ilə tanınmışdır. 1839-cu ildə (h.q 1255-ci) tikilib istifadəyə verilən məscidin banisi əslən xoylu olan dindar tacir Hacı Əlinin adı ilə bağlıdır. Yaşıl məscidin imamı Hacı Mirzə Lütfəli burada tələbələrə dərs də deyirdi. (1, s.114)

Qara daş məscidi Vərcu (Vicuyə) məhəlləsində yerləşir. Sahəsi kiçik olan bu məscid öz maraqlı tarixçəsi ilə sakinlərin diqqətindədir. Belə ki, məscidin şimal divarındakı taxçada qara daş mövcuddur. Daşın üstündə qabarıq şəkildə suls xətti ilə “Ya Allah, Məhəmməd, Əli və 935” sözləri yazılmışdır. (16, s.398) Məhz buna görə də bu yer xalq arasında “Qara daş məçidi” adlandırılmışdır. Hər axşam insanlar axışaraq daşın altında şam yandırır, nəzir atır, qara daşı öpərək ondan mətləblərinin hasil olmasını diləyirlər.

Etnoqrafik materiallar onu göstərir ki, bu daş haqqında hələ də xalq arasında müxtəlif rəvayətlər, əfsanələr yaşamaqdadır. İnanca görə, hər cümə günü gecəyarısı bu daşdan vahiməli səslər ətrafa yayılır və o, Məşhəd şəhərinə imam Rzanın ziyarətinə gedir. Gün çıxmamış yenidən qayıdaraq öz yerində qərar tapır. Camaat öz babalarından eşitdiklərini nəql edirlər ki, guya onlar dəfələrlə bu gurultulu səsin şahidi olublar. Lakin indiyədək heç kəs həmin vaxtda məscidin içinə daxil olmağa cürət etməyib.

Dal-zal məscidi Məhad Mehin məhəlləsində yerləşir. Kərpiclə hörülən məscidin 4 daş sütunu və 9 günbəzi var. Binanın qərb hissəsində Dal-Zal imamzadəsinin qübbəsinə yol uzanır. Əhali düşünür ki, bu məsciddə imamzadənin adı ilə edilən istənilən dua qəbul olunacaq. Təbrizlilərin dediyinə görə, keçmişdə bu məscid “Eldar məscidi” adlanırmış.

Qanlı məscid (Çərəndab məscidi) bir çox tarixi abidələri ilə məşhur olan Çərəndab məhəlləsində salınmışdı. Bu məscid Təbrizin Came məscidi kimi Səfəvilər dövrünün memarlığını xatırladır. 1779-cu il (h.q 1193) zəlzələsində viran olmuş və sonralar bərpa olunmuşdur. Səkkizküncü silindrik formada olub, 8 daş sütundan, kərpiclə hörülən tağ və s.-dən ibarətdir.

Təbrizlilərin əvvəllər “Çərəndab məçidi” adlandırdıqları bu dini tikilinin adı haqqında xalqın yaddaşında müxtəlif xatirələr qalmaqdadır. Deyilənə görə, 1878-ci ildə (h.q 1295) Müzəffərəddin Mirzə Məhərrəm ayında imamın üçü mərasimi ilə əlaqədar şəhər sakinlərinin təşkil etdiyi şəbihlərə tamaşa etmək üçün həmin məscidə gedir. Küçəbağ məhəlləsinin əza saxlayan dəstəsi səhnəcik göstərməkdən ötrü əllərində bel, külüng və tabutla məscidə sarı yollanırlar. Elə həmin gün bu ləvazimatların bazara aparılması uğrunda camaat arasında ixtilaf düşür və izdihamda bir nəfər həlak olur. Beləliklə də, məsciddə əza vaxtı qan tökülməsi buranın “Qanlı məçid” adlanmasına səbəb olmuşdur.

Məscidin adının xalq arasında dəyişməsi ilə bağlı digər fikirlərə də rast gəlmək olar. Məhəllənin ağsaqqalı Hacı Hüseyin Hüseyinkuh belə söyləyir ki, zəlzələdən sonra buranın təmiri zamanı memar, usta və fəhlə arasında möhkəm ixtilaf düşür. Fəhləyə atılan kərpic onun həyatına son qoyur.

Üçüncü fikir isə belədir ki, osmanlı ordusu Təbrizi tutan zaman Çərəndab məhəlləsində düşərgə salır. Məsciddə bir nəfər şiə və sünni arasında yaranan münaqişə onlardan birinin öldürülməsi ilə başa çatır və bu hadisə ilə buranın adı “Qanlı məçid”ə çevrilir. (16, s.393)

Seyid Həmzə məscidi hazırda Surxab məhəlləsində yerləşir. Təbrizlilərin söylədiyinə əsasən, Mahmud Qazan xan və Məhəmməd Xudabəndənin sarayında böyük hörmət sahibi, imam Musa ibn Cəfərin nəslindən olan Seyid Həmzə bu torpaqda dəfn olunmuşdur. Məscidin imamzadə ziyarətgahı yaxınlığında inşası xalq arasında buranın şöhrətlənməsinin və daha çox ziyarətgah kimi tanınmasının əsas səbəbidir. Bina tikilməsinə 1314-cü ildən (h.q 714) başlanmış, sonralar əlavələr də edilmişdir. Şah Süleymanın (1666-1694) dövrünə dair kitabəsi qalmışdır. Qacarlar zamanında isə sahəsi genişləndirilmiş və binaya eyvanlar da əlavə olunmuşdur. (7, s.192)

Seyid Həmzə ziyarətgahının səciyyəvi əlaməti burada həyata keçirilən müvəqqəti dəfn adəti ilə əlaqədar idi. Belə ki, şəhərin bəzi sanballı adamlarının öz vəsiyyətlərinə əsasən cənazələri ziyarətgahdakı hücrələrdə bir müddət saxlandıqdan sonra onları müqəddəs şəhərlərə — Məşhəd, Kərbəla, Nəcəf və s. aparırdılar. Bəzən isə mərhum müvəqqəti olaraq burada dəfn olunur və sonra sümüklər qəbirdən çıxarılaraq yenidən kəfənlənir və dini yerlərdə torpağa tapşırılırdı. Seyid Həmzə ziyarətgahı təbrizlilərin ən çox “bəstə oturduğu” dini ocaq sayılırdı.

Sadiqiyyə məscidi hazırda eyni adlı bazar və mədrəsənin yaxınlığında yerləşir. Bina inşası II Şah Abbasın (1642-1666) zamanında Mirzə Məhəmməd Sadiqin rəhbərliyi ilə başa çatdırılmışdır. (17, s.245) 20 daş sütun və kərpiclə tikilən 30 günbəzə malikdir.

Məscidlə bağlı xalqın yaddaşında bir çox xatirələr hələ də qalmaqdadır. 1779-cu ildə (h.q 1193) zəlzələ zamanı məscidin tavanı uçan zaman burada ibadət edən dövrünün görkəmli ziyalısı, təcvid elmini (Quranı düzgün oxumaq) mükəmməl bilən müctəhid, tanınmış dindarlardan Hacı Mirzə Mehdi Təbatəbayi xəsarət alır. O, həmin anda nəzir deyir ki, dağıntılar altından sağ-salamat xilas olsam, Şah məscidini təmir edəcək, yeni məscid tikdirəcəyəm. Beləliklə, istəyinə çatdıqdan sonra o, geniş xeyriyyə işləri ilə məşğul olur. Sadiqiyyə məscidini genişləndirir, Rasta bazarın bir hissəsini təmir etdirir, Qazı hamamı, Mirzə Mehdi sarayı, Mirzə Mehdi buxanası və onlarla ictimai binalar, eləcə də **Mirzə Mehdi məscidi** və mədrəsəsini xalqın ixtiyarına verir. (16, s.245) Müctəhid Ramazan ayında sonuncu adı çəkilən məsciddə məclislər aparır, Molla Mövsüm Feyzin “Təfsiri-safi” əsərini şərh edirdi. (1, s.114)

Naib-ül Səltənə məscidinin tikintisinə eyni adlı Qacar şahzadəsinin göstərişi ilə başlanmışdı. Lakin məscidin bünövrəsi qoyulduqdan az keçmir ki, Rus-İran müharibəsi başlanır. Bununla da, inşaat yarımçıq dayandırılır və tikili dağınıq hala düşür. Sonradan Naib-ül Səltənənin azyaşlı oğlu atasının işini davam etdirdi və hətta burada yeni mədrəsə tikilməsini də planlaşdırdı. (1, s.113)

Hacı Səfərəli məscidi hazırda Yəməniduz bazarında yerləşir. Təbrizlilərin söylədiyinə görə, məscidi Naib-ül Səltənənin müasiri xoylu tacir Hacı Səfərəli öz şəxsi vəsaiti ilə tikdirmişdi. Uzaqdan göz oxşayan binanın hündür günbəzi və göy rəngli kaşı ilə işlənmiş minarəsi var.

Hacı Kazım məscidi Dəvəçi məhəlləsində salınmışdı. Banisi Abbas Mirzənin oğlu İskəndər Mirzə idi. O, atasının göstərişi ilə bu məhəllədə çoxsaylı abadlıq işləri aparmış, binalar tikdirmiş, uzun müddət buranın asayişini qorumuşdu. Hacı Kazım məscidin inşasında xeyli zəhmət çəkib fəallıq göstərdiyindən İskəndər Mirzənin əmri ilə buraya onun adı verilmişdir. (16, s.229) Bina hazırda da fəaliyyətdədir.

Qış məscidini (Zemestani məscid) müctəhid Hacı Mirzə Bağır inşa etdirmişdi. Məscidin bütün xərclərini Təbrizin varlı təbəqəsi təmin edirdi.

Mirzə Mehdi məscidi qədim Nəccarlar bazarının aşağı hissəsində yerləşirdi. Məscid banisinin adını daşıyır. Onun dörd cərgəli 24 daş sütunu və kərpicdən tikilən 35 günbəzi vardı.

Məşədi İman məscidi (Rəngli məçid) Leylava məhəlləsində yerləşirdi. Məscidin banisi Məşədi İman idi. O, binanın divarlarını hər tərəfdən boyatdırır və bununla da bura xalq arasında “Rəhli məcid” adı ilə tanınır. Xatırladaq ki, bəhs etdiyimiz dövrdə Təbrizdə əksər torpaq evlər samanlı palçıqla suvanar, əhənglə ağardılar, yalnız şah sarayı və varlı evlərinin qapı-pəncərələri rəngli şüşədən ibarət olardı.

Şəhidi məscidinin banisi həkim Mirzə Salman olmuşdur. O, inqilabçı cəbhədə olmasa belə, Məşrutə İnkilabı dövründə şah tərəfdarları tərəfindən qətlə yetirilmişdi. (15, s.331) Hazırda Sədr küçəsində yerləşən məscid öz banisinin adı ilə deyil, vaxtilə buranın imamı olan Ayətullah Hacı Mirzə Fəttah Şəhidinin adı ilə tanınır.

Samsam xan məscidi Məşrutə dövründə fədailərin toplandığı mərkəz olduğundan Təbriz inqilabının gedişində müstəsna rol oynamışdır. Tarixçi Əhməd Kəsrəvi “Azərbaycanın 18 illik tarixi” əsərində yazır: “Azadlıq hərəkatı bu mərkəzdən güc alırdı. Bu zaman Qaradağlı Rəhim xan yalnız Əmirxiz məhəlləsi istisna olmaqla (burada Səttar xan 17 nəfərlə müqavimət göstərirdi) bütün Təbrizi ələ keçirmişdi. Qorxu ürəklərə hakim kəsilmiş, xalq nə edəcəyini bilmirdi... Hacı Şeyx Leylavalı Samsam xan məscidində mərdliklə canfəşanlıq edərək inqilab ümidlərinin kökündən qopmasına qoymadı, hər gün bir dəstə camaatı oraya toplayaraq öz alovlu nitqi ilə insanları ruhlandırıldı.. Bununla da, Səttar xan hər gün bir yeni qələbə əldə edirdi..” (18, s.459)

Yuxarıda haqqında bəhs olunanlardan başqa, XIX — XX əsrin əvvəllərində Təbrizdə **Hacı Molla Əli məscidi** (banisi Sainqaladan olan Süleyman xan Əfşar idi), **İsmayıl xalaoğlu məscidi**, **Hacı Ağababa**, **Ərəblər**, **Xəlilan**, **Mir Əbdüləli**, **Kazimiyyə**, **Müctəhid**, **Məqbər**, **Mirzə Sadiq ağa**, **Mollabaşı**, **Hüccət-ül İslam məscidi** və s. fəaliyyətdə idi. Yuxarıda adları çəkilən məscidlərin bir qismi hazırda da təbrizlilərin istifadəsindədir.

Məscidlər bütün Müsəlman Şərqiində olduğu kimi, Təbrizdə də xalqın, eləcə də hakim sinfin ən ümdə ictimai-siyasi dayaq yeri, sinfi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hamını birləşdirən məkan idi. Tədqiqatların nəticəsi onu göstərir ki, təbrizlilər əsrlər boyu təkrarlanaraq adət hüququndan irəli gələn ənənələrin icrasını məscidlərlə əlaqələndirir, bəhs etdiyimiz dövrdə bu şəhərdə dünyəvi və dini adətlərin çulğalaşması prosesi baş vermişdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. نادر میرزا. تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز. چاپ سوم، تبریز، انتشارات اقبال، ۱۳۴۰، ۳۷۴ ص
2. Qiyasi C. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı: İşıq, 1991, 264 s.
3. Məscid // Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə, 6 cild, Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 1982, 608 s.
4. مهدي باقر حسینی. عوامل رشد علمی و سیاسی نیشابور در قرون گذشته // مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی، شماره ۳ و ۶، مشهد، ۱۳۷۶، ۶۵۲-۶۲۹ ص
5. شفیع جوادى. تبریز و پیرامون، تبریز. نشر بنیان فرهنگی رضا پهلوی، ۱۳۵۰، ص ۶۷۴
6. محمدی عطازاده. سیمای تبریز در دوره ناصرالدین شاه قاجار. چاپ اول، تبریز، نشر اختر، ۱۳۸۳، ۱۹۶ ص
7. بهروز عمرانی، حسین اسماعیل سنگری. بافت تاریخی شهر تبریز، چاپ اول، تهران، انتشارات میراث کتاب، ۱۳۸۰، ۲۴۴ ص

8. سجادی ضیاءالدین. کوی سرخاب تبریز و مقبره الشعرا ، چاپ دوم، تهران، انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۷۵، ۴۵۷ ص
9. Evliya Çələbi. Səyahətnamə (Azərbaycan tarixinə aid seçmələr), tərcümə edəni S.Onullahi, Bakı: Azər nəşr, 1997, 92 s.
10. عبدالعلی کارنگ. آثار باستانی آذربایجان ، چاپ دوم، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی و انتشارات راستی نو، ۱۳۷۴، ۷۵۶ ص
11. محمد جواد مشکور. تاریخ تبریز تا پایان قرن نهم هجری، تهران، ۱۳۵۲، ۱۰۴۵ ص
12. اعتماد السلطنه. مرآة البلدان، جلد ۴
13. حاج حسین نخجوانی. تاریخچه مسجد استاد شاگرد واقع در محله مهاده مهبین // نشریه دانشکده ادبیات تبریز، شماره سوم سال هشتم، تبریز، ۱۳۳۵، ۲۶۸ – ۲۶۴ ص
14. اسماعیل دیباج. آثار باستانی و ابنیه تاریخی، تهران، ۱۳۴۶
15. آذربایجان شرقی. متن سید عبدالرضا قریشی ، عکسهای داود وکیلزاده ، چاپ اول ، تهران ، انتشارات میراثی، ۱۳۸۸، ۱۴۴ ص
16. بهروز خاماچی. شهر من تبریز، چاپ دوم، تبریز، انتشارات ندای شمس، ۱۳۸۸، ۴۹۹ ص
17. ایوب نیکنام لاله ، فریبرز ذوقی. تبریز در گذر تاریخ ، چاپ دوم، تبریز، ۱۳۸۹ ، ناشر یاران، ۵۹۵ ص
18. احمد کسروی. تاریخ هیجده ساله آذربایجان. تهران، موسسه انتشارات نگاه، ۱۳۸۴، ۷۴۳ ص

МАМЕДОВА ИЛЬХАМА

Институт Археологии и Этнографии НАНА

**МЕЧЕТИ ГОРОДА ТЕБРИЗ В КОНЦЕ XIX — НАЧАЛЕ XX ВВ.
(историко-этнографическое исследование)**

Мечети в городе Тебриз строились еще с первых дней распространения Ислама. Мечети служили не только для религиозного молебна, а также играли роль политико-идеологического, социально-экономического центра для объединения людей. Как и во всех мусульманских странах, и в Тебризе мечети подразделялись на квартальные, сельские и мечети Джуме. В конце XIX — начале XX вв. в каждом квартале города имелось несколько мечетей. Наряду с религиозными церемониями здесь обсуждались вопросы государственной важности, исполнялись народные обычаи и традиции.

MAMMADOVA ILHAMA

**MOSQUES IN TABRIZ CITY AT THE BEGINNING OF XIX-XX CENTURIES
(historic-ethnographical research)**

Mosques were built in Tabriz city beginning spread of Islam. Mosques are not only for religious praying it also plays political ideological, social-economic central role for joining humans. Mosques were divided into block and village mosques in Tabriz as in all Moslem countries. At the beginning of XIX-XX centuries there were some mosques in one block of city. Here state matters were discussed; custom and traditions of peoples were executed together with religious ceremonies.

Rəyçilər: t.ü.f.d. S.Səmədova, t.e.d.Q.S.Ismayilov

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu "Tarixi etnoqrafiya" şöbəsinin

12.02.2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (pr.№01).